

HANGARCHÍVUM

„...a szomszéd nemzet ugyanúgy megteremti
a maga hazug ideológiáját, mint mi...”

Kertész Imrével beszélget Vickó Árpád

– *„Magánembernek születtem, túlélőnek maradtam, legfeljebb műfordító vagyok még valamelyest. Elhárítottam utamból a magyarországi sikeres író szégyenletes egzisztenciáját” – olvasom Kaddis egy meg nem született gyermekért című regénye elején. Német nyelvterületen művei az utóbbi időben a sikerlistán előkelő helyet foglalnak el. Milyennek ítéli meg a sikeres európai író egzisztenciáját?*

– Ez a siker mindenképpen idézőjelbe teendő. Tudniillik ezek nem olyan könyvek, amelyeket százezerszámra vásárol a nagyközönség, hanem ez a sikernek egy nemesebb formája. Valóban fölfigyeltek a könyvre, minden nagy német lap recenzeálta. Egyetlen rossz kritikát sem kaptam. Ha ez sikernek tekinthető, akkor ilyen értelemben valóban a *Kaddis*nak, mondjuk így, „sikere volt”. Hogy mennyien olvasták, azt valójában nem tudom, mint ahogyan a prózaíró általában ezt nem szokta tudni, mert természetesen el van vágva a közönségétől. Legnagyobb kételyekkel fogadom az ilyen szavakat, hogy siker – ezzel szemben nagyon örülök minden személyes, hangsúlyozom: személyes megnyilatkozásnak egy olvasó részéről, aki ezt a könyvet valóban szereti. Aki ezt a könyvet valóban szereti, az nem fog a szerzőhöz fordulni, úgyhogy ez egy paradoxon önmagában véve, szerző–siker viszony ebben az értelemben. Hogy milyennek találok az európai sikeres író helyzetét? Itt ismét azt a különbséget szeretném tenni, hogy a sikert egy szűk körben, egy nemesebb értelemben használjuk, és természetesen mint minden esetben, két figura van: vagy valóban sikeres az író, vagyis valamilyen okból felkapják a könyveit, és sajtónyilvánosságot teremtenek számára, vagy nem. Amennyiben ez az előbbi helyzet megtör-

tént, azt hiszem, nem változtat lényegében az író helyzetén, hacsak az író nem hagyja magát manipulálni. A sikernek valószínűleg ára van. Ezt az árat azonban nem kötelező megfizetni, kiváltképpen ha az ember nem egy nagy nyelvterületen él, ha elrejtőzhet például Budapesten, ahol az ilyen veszélyek egyáltalán nem fenyegetik. Akkor tulajdonképpen élvezheti a viszonylagos függetlenséget anyagi értelemben, mert hiszen írásból megélni a világon sehol sem lehet, mármint regényekből, de Magyarországon ma azt hiszem, végképpen nem. Másfelől az én esetemben van egy másik motívum. Ezt nagyon óvatosan említeném. Némileg visszafogott elégedettséggel figyelem, hogy egy nagy nyelven meg lesz mentve mindaz, amit írok. Mert magyar nyelven mindez eléggé kétséges.

– *Ezt hogy lehet érteni?*

– Tulajdonképpen én egy meghatározott problematikával foglalkozom. Ezt úgy szokták mondani: holokauszt, koncentrációs tábor stb. Ez egyfelől valóban így van, tehát a realitása is igaz, de ez egy eszmekör, ahogy egyik tanulmányomban neveztem: egy szubkultúra. Ez a szubkultúra a világ nagy európai országaiban, nagy nyelveiben van jelen. Magyarországon azonban nincs. Magyarországon nem dőlt el még az a kérdés, hogy ezzel az etikailag traumatikusnak tekintendő világmélnnyel hajlandó-e foglalkozni a magyar szellemi közélet, vagy sem. Én ezt nem látom még eldöntöttnek – annak ellenére, hogy nagyon jól érzem magam, és nagyon elégedett vagyok az itteni fogadtatással –, de távol állunk attól, hogy ezt a problematikát itt sajátjuknak tekintsék, hogy ezt az erkölcsi traumát a magyar szellemi tudat befogadja, és a dolog méretének megfelelően foglal kozzon vele. Ezért eléggé fontosnak tartom, hogy nagy nyelveken is megjelenjenek a könyveim.

– *Kiváló műfordítóként is számon tartja Önt a magyar irodalmi közvélemény. A műfordításról egy helyen mint valamilyen menedékről, objektív bódulatról szól. Ez hogyan értelmezendő? És továbbá: ha a műfordítás munka, mi lenne az írás?*

– Ne felejtse el, hogy ezek a sorok, amelyeket az előbb idézett a *Kaddisból*, a 80-as évek közepének a szellemi szituációját tartalmazzák. Azt akarom mondani, hogy azokban az időkben az író még nem volt szabad – hogy így fejezzem ki magam –, mert nem tudom, hogy az író mikor szabad, de egy diktatúrában biztos, hogy nem. Tehát 85-ben, amikor bódulatnak nevezem a műfordítást, akkor ezen azt értem, hogy itt aztán igazán úgy érezhetem, mintha egyfelől szellemi tevékenységet végeznek, anélkül, hogy saját alkotó szféráimat ez érintené. Itt erről van szó. Tehát egy ilyen pótkielégülés a műfordítás. Én ezt így értem. De ugyanakkor nem szégyenletes, az ember nem ébred belőle macskajajjal. Úgyhogy amel-

lett teljes egészében le tudja kötni az ember idejét és fogalmazóképességét. A műfordítást azért sosem tekintem ekvivalens dolognak az eredeti dolgok megalkotásával, de kétségtelen, hogy eljátszik az ember vele. Szabad időmben szeretek fordítani. De most nincs szabad időm, tehát nemigen fordítok.

– *Herdernek tulajdonítják a valahová tartozás gondolatát, de Herder nemzetfogalma alapvetően nem agresszív jellegű, csupán kulturális önmeghatározást jelentett. Herder Volksgeistjéből azonban Harmadik Birodalom született, vagy lett. Mi formálta át a herderi kulturális önmeghatározás igényét nacionalista intoleranciává, agresszióvá?*

– Ez aztán egy nagy kérdéscsoport... Elsősorban azt hiszem, hogy itt Kelet-Európáról vagy Közép-Európáról van szó. A kis népekről van szó, nem azért, mintha a nagy népek nem lennének nacionalisták és agresszívek, hanem inkább azért, mert ennek az eltorzult és eltorzító válfaját leginkább Kelet-Európában érzékelnénk az elmúlt hetven-nyolcvan esztendőben. Beleveszem a náciizmust is, noha kétségtelen, a náciizmus az elvakult nacionalista agresszivitás legvadabb formája, de tulajdonképpen Kelet-Európában ez a betegség – hadd nevezem betegségnek – gyógyíthatatlannak látszik. Nem tudom egészen pontosan, miért. Nyilván sok rendezetlen dolog van itt, de elsősorban azt hiszem, hogy valamiféle önmagába fordulás, önvizsgálat hiányzik leginkább, önismeret – mondjuk így. A következőre gondolok, s Magyarországból indulok ki. Márai Sándornak van egy csodálatos mondása 1972-ből, amely így hangzik: „A hazugság sosem volt még olyan történelemformáló erő, mint az utolsó negyven esztendőben.” Ha csak a szellemi jelenségből indulunk ki, akkor azt figyelhetjük meg, hogy ezek a népek – a magyarság is – egy hamis képet formálnak magukról. A magyar történetírásban azt figyelhetjük meg, hogy az önvizsgálat és vele együtt a tisztánlátás pillanatai mindig a katasztrófa idején következnek be. Gondolok itt Szegegy Gyula 1942-es (vagy 43-as?), cikksorozatára a *Magyar Nemzet*-ben, amikor már fülíg voltunk a reménytelen és kiúttalan világháborúban, belátja, hogy ez tévedés volt. De az előző ideológiája azt szolgálta, hogy végül is becsúszunk, belekeveredünk a világháborúba. Ez így van sorozatban. Van az embernek egy különös perverzítése, aminek egyszer érdemes lenne utánajárni – az ember szereti magát mindig áldozatnak látni. Nem tudom, milyen gyönyörűség vagy kéjmámor van ebben a dologban, de ez így van. Ez a pillanat, amit most élünk, 1993-ban, eléggé jellegzetes pillanat. Pontosán négy év telt el a rendszerváltás óta. Most változatlanul és szakadatlanul a hivatalos – a hivataloson valami bonyolultabbat érték, de mondjuk úgy, hogy egyfajta hivatalos – történetírás változatlan azt

bizonygatja, hogy a magyar nép úgyszólván nem is volt jelen az elmúlt negyven év alatt, és tulajdonképpen semmi felelősség nem terheli. Ez most már egészen visszamegy Jány Gusztávig, akit rehabilitálni akarnak. A legnagyobb döbbenetemre azt kell tapasztalnom, hogy a hamis kép, az önmagunkról alkotott hamis kép odáig terjed, hogy amikor valaki bevallja, hogy belügyi alkalmazott volt, hogy a titkosrendőrséggel működött együtt, akkor ez tulajdonképpen bizonyos örömteli felszabadulást kelt az emberekben, mintha valamiféle cinkosságot kínálnának, mintha azt mondanák, nem az a baj, ha valaki titkos ügynök volt, szégyellje magát az, aki nem volt, mert hiszen ilyen volt a szituáció. Ez olyan hamis ideológiai nyálka – nem tudok mást mondani –, ami azt tükrözi, hogy ki fog alakulni lassacskán megint egy hazug és hamis történelemszemlélet, amely igazolni és hősiesség magatartásnak fogja ábrázolni mindazt, amit jobb lenne világosan, tisztán, önvizsgálattal, mi több, önbírálattal feltárni. Azt hiszem, hogy eltértem egy kicsit, elkanyarodtam a témától, de tulajdonképpen ebből fakad a nemzeti agresszió: a szomszéd nemzet ugyanúgy megteremti a maga hazug ideológiáját, mint mi, és ez ütközik a miénkkel. Ez nem vezethető le tisztázással, hanem csakis agresszivitással. Csakis ütközéssel, ami olyan mértékig tud fokozódni, olyan pszichológiai helyzetet teremt, amely beszűkülést hoz magával. A pszichikai beszűkülés pedig azért veszedelmes, mert egy strukturális beszűkülést követel, vagyis egy diktatórikus harmadik utat. Nem Európa, nem Ázsia, nem tudni, mi. Mindenesetre egy zárt társadalom lehet belőle.

– Nem gondolja-e, hogy a lét elviselhetetlenségének okait egyrészt abban is lehetne keresni, hogy süllyedőfélben van az egészről való tudás? Hogy a nagy hajótörésben minden egész összetört – ami oda vezetett, hogy mind kevésbé tudjuk megérteni egymást.

– Igen, ez kétségtelenül így van. A kultúra már régen véget ért – mint tudjuk –, de most úgy tűnik, hogy a civilizáció is kezd véget érni, apokaliptikus jelek láthatók mindenütt. A társadalmak elvesztik a lelki egyensúlyukat, most éppen Közép-Európa mérlegnyelve, Németország lelki egyensúlya látszik megbillenni. Nagyon sötét fellegek tornyosulnak fölöttük.

– Volt már példa arra, hogy a politikai és a gazdasági egyformaság megfér az etnika-kulturális sokféleséggel. Mint ahogyan ez az Osztrák–Magyar Monarchiában, ha nem is maradéktalanul, de megtörtént. A jelen időben is próbálkoznak, nem kis eséllyel, a sikerre. Egy hasonló, persze modernebb elveken alapuló társadalom kialakítására Nyugat-Európában. Véleménye szerint egy igazán demokratikus viszonyokban, univerzálisan alkalmazott emberi kisebbségi, ökológiai jogokkal, légiesített átjárható határokkal a kisebbségi helyzet, vagy akár a kisebbségi érzés kifejezetten előnyös is lehet a többség óhatatlan önteltségével szemben?

– Én a kisebbséget – minden nemzetiségen túl – egy általános emberi helyzetre vonatkoztatnám, és akkor azt mondanám, hogy nálunk, mondjuk a Rajnán innen, az ember természetes helyzete a kisebbségi helyzet. Ezzel azt akarom mondani, hogy a szellemi ember mindenképpen negatív helyzetbe szorult, tehát tagadni kénytelen. Azért tartom fontosnak kihangsúlyozni e szellemi kisebbségi helyzetet, mert úgy veszem észre, hogy az etnikai kisebbség ugyanúgy két csoportból áll, mint az etnikai többség. Nevezetesen: egy konstruktív, demokratikus érzelmű és egy pusztító, dekonstruktív, nagyon jellegzetesen nemzeti, agresszív rétegből áll. Mindenféle etnikai kisebbségben, többségben megtaláljuk ezt a két csoportot. Ennek a feloldási módja szerintem a demokrácia lenne. De hát mi a demokrácia? Manapság úgy használjuk ezt a szót, mint azelőtt a szocializmust: vagyis, ha eljön a szocializmus, akkor minden rendben lesz, vagyis, ha eljön a demokrácia, akkor az mindent megold. Nem erről van szó. Arról van szó, hogy a demokrácia nem jön el. A demokrácia nem egy politikai rendszer, a demokrácia kultúra. Ez nem értékminősítés. Egész egyszerűen arról van szó, hogy egy polgári kultúrából szervesen a demokratikus struktúra fejlődött ki. Ez Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban egészen természetes fejlődési irány, nem tudott más kifejlődni, míg Kelet-Európában, az ismert történelmi hátrányok következtében, nem a demokrácia fejlődött ki szervesen. Az, hogy mi fejlődik ki szervesen, annak most vagyunk a tanúi. Természetesen szép, hogy a kelet-európai országok a demokráciát tűzik ki célul. Másfelől, hogy miféle demokrácia lesz az, amit majd demokráciának fognak nevezni, minden bizonnyal, ha közbe nem jön valami, majd meglátjuk. De itt szerves fejlődésről van szó. Nem lehet átugrani stádiumokat, és mi most egy stádiumot élünk. Ebbe beletartozik a nemzetiség-kérdés megoldása. Ebben a stádiumban már láttunk egy borzalmas, szörnyű megoldást. Ez Bosznia, Jugoszlávia. Ez az egyik változata, aminek sajnos tanúi vagyunk, és a legmélysegebb elkeseredéssel tölti el az embert. De lehetséges egy másik változat is. Ennek még nem vagyunk a tanúi, de mintha kibontakozóban lenne. A normális eszmecsere, amely lassan a megértés, egymás szempontjainak a méltánylása felé vezet, és ebből kifejlődhet egy olyan természetes kezelése a nemzetiségi kérdésnek, mint amilyen természetes, hogy Svájcban három nyelven beszélnek. Ehhez konstruktív ész, türelem és nagyon sok kitartó munka kell.

– *Önt mindig is elsősorban az erkölcsi konfliktusok érdekelték. A jó és a rossz ősidők óta a filozófia alapkérdése, a rosszat rendszerint mint egyfajta deviációt kezeli. Ön szerint azonban a jó az, ami deviáns, ami eltér a racionális természetes állapottól. Azokkal szemben, akik azt állítják, hogy Auschwitzra nincs*

magyarázat, Ön szerint amire tényleg nincs magyarázat, az nem a rossz, hanem ellenkezőleg – a jó.

– Egész egyszerűen civilizációs magyarázatot is adhatok erre. Nem lenne sok értelme, de azért megpróbálom. Arról van szó, hogy tényleg átváltott a világ. Tehát egy pillanatig sem kétséges, hogy mindenben valamiféleképpen – mindenféle struktúrában és mindenféle tevékenységünkben, igyekezetünkben, mindenféle építményeinkben – a rossz került előtérbe. Az erkölcs is az üzleti életben, a karrierben, a politikai akaratmegnyilvánításban. Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy a rossz az elfogadott. Valamiféle félszűrség az, ha valaki úgymond rendes ember. Nem tudom, hogy ez miért történt így. Illetve igen, de nem lehet ebből semmiféle általánosságra következtetni. A tény azonban az, hogy olyan struktúrákat hoznak létre, kiváltképpen a diktatúrában – tehát Auschwitz is egy ilyen abszolút extrém stádium –, ahol a struktúra természetesen a rosszat váltja ki, a rosszat hívja létre, és a rossz válik természetes dologgá. Ilyen körülmények között valóban irracionálisnak tűnik a jó egy-egy felvillanása. Valóban, mint ahogyan régen, amikor Isten teremtményének hitték a világot, és Istent a jó képviselőjének képelték, a rossz tűnt irracionális, nehezen megérthető és mindenképpen elvetendő dolognak. Ugyanígy, amióta Isten nem létezik, úgy tűnik, hogy a világ egy demiurgosz teremtménye, de ez a demiurgosz mi vagyunk, az emberi tömege. Ez mindenütt a rosszat hívja létre, a rosszat teszi a dolgok mozgatójává, ahol a jó megjelenési formái tűnnek érthetetlenek. Meg kell mondanom: már-már büntetendőnek.

– A megrázó holokauszt-irodalom, valamint a tudományos kutatások eredményei ellenére napjainkban a nacionalizmus és a rasszizmus térhódításával világszerte mind többen vannak azok, akik hisznek a holokausztot tagadó történetírásnak, publicisztikának. Ezt sokféleképpen lehet magyarázni, de Ön szerint valójában miről van szó?

– Valójában ugyanarról van szó, ez ugyanannak a dolognak a másik oldala. Tehát a holokausztot tagadó irodalom arra gondol, hogy vannak, akik azt mondják, Auschwitz nem létezett. Akik olyan fontosnak érzik tagadni Auschwitzot, azok nyilván ugyanolyan fontosnak érzik Auschwitzot, mint akik a valóságát bizonyítják. Ez tulajdonképpen ugyanannak a traumának a másik oldala. Igazából közönséges hülyeségnek tartom. Auschwitz nemléte bizonyíthatatlan, a létrehozás viszont számos bizonyíték van, sajnos. Erről nincs mint mondani. Erről tényleg csak azt lehet mondani, hogy akik Auschwitzot tagadják, azok valójában elismerik ennek a dolognak a teljes és totális elfogadhatatlanságát. Az igazi baj a totális közöny lenne. Ami megint – azt hiszem, hogy legalábbis jó darabig – lehetetlen. Az

egész úgy működött, mint egy klasszikus trauma. Vagyis amikor a dolog felszínre bukkant, amikor a tünet működött – ez közvetlenül a háború utáni egy-két-három esztendő –, akkor az egész világ tele volt ennek a megrázkódtatásnak a tényeivel, dokumentumaival. Utána következett egy elfojtásos időszak, egy jó néhány évtized. A hatvanas évek végéig, a hetvenes évek közepéig tartott, amikor úgy tűnt, hogy a kérdés fel van dolgozva, dokumentálva van, a dolog történelmi tény – tulajdonképpen azonban egy szűk népcsoportot érint, főként a zsidóságot, a lengyelséget, azokat az embereket, akiket ott megkínóztak, megöltek, és a túlélőket. Lassan azonban ellenállhatatlanul a felszínre tört ennek az erkölcsi élménynek a feldolgozatlansága, és megkezdődött a széles európai tudatba való integrálása. Németországban lezajlott egy nevezetes vita, amely tulajdonképpen arról szólt, hogy egyszeri eset-e Auschwitz és a holokauszt, vagy valamiféle történelmi szükségszerűség következménye. Ez így ostobaságnak hangzik, de a lényege az, hogy az egész német szellemi élet megmozdult, megmozdult vele együtt az egész világ történelmi és szellemi közvéleménye, és voltaképpen azóta is egyre nyilvánvalóbb az, hogy az Auschwitz-élmény világélmény. Ez nem a németeknek, a zsidóknak, a lengyeleknek, a cseheknek, a franciáknak vagy azok töredékeinek a töredékélménye, hanem egy világélmény, olyanfajta erkölcsi megrázkódtatás, amely egészen mély nyomokat fog hagyni a következő generáció erkölcsi életében is, és amely valami módon – azt kell mondanom – megtisztító erővé válhat a következő évtizedek folyamán. Hogy hogyan és mint, az rejtélyes, mint ahogyan a nagy erkölcsi események mindig rejtélyes módon történnek. De ma már a holokausztnak nagy és széles kultúrája, jelentős és nagyszabású irodalma, zenéje és képzőművészete van. Olyan kultúrája, amely talán ebben a szét-eső civilizációban még a legegységesebbnek és mondjuk a legkultikusabbnak mutatkozik. Nagyon érdekes. Tehát ez a kultúra kétségkívül azt jelzi, hogy az élmény erős, és jelen van. Azért mondtam az előbb, hogy Magyarországon élve és ezzel a kultúrával foglalkozva felettébb kérdéses, hogy sikerül-e a magyar tudatban ezzel állást foglalni, mert mintha itt még nem ismerték volna föl, hogy tulajdonképpen az európai kultúrához való csatlakozásnak az egyik nagyon fontos része éppen a holokauszt feldolgozási módja. Éppen abba a kultúrába való bekapcsolódás, amely a holokausztot egy sokkal szélesebb, sokkal nagyobb szabású szellemi áramlattá teszi. Ezt föl kell ismerni, és akkor tisztázni kell a magyar részvételt, illetve a nem-részvételt, és tisztázni kell a magyar történelmet. Ez az igazság felismeréséhez vezethet, vagyis egy történelmi tisztánlátáshoz, ami a németeknek nagyon jól tett. Legalábbis a nyugatnémeteknek. Kelet-Németországban ez a tisztázás nem történt meg.

– *A Kaddis a meg nem született gyermekért című regényében a munka mint megmentő, mint menedék jelentkezik, sőt, mintha a szabadságnál, a szeretetnél, a boldogságnál is felsőbbrendű kategória lenne. Olyannyira, mintha a munka lenne az ideális szellemi létforma. De mi lenne a dolgunk?*

– Valójában ez kétélű kérdés, mert egyfelől természetes, hogy az író számára az írás a munka, az a boldogság. Tulajdonképpen a boldogságnak eme pótléka a munka. A másik dolog az, hogy mit jelent a munka terápiásan. Akkor, ha az embert egy réges-régi mély és feldolgozatlan vagy feldolgozhatatlan lelki sérelem érte, hiszen minden művész abból táplálkozik, illetve, hogyha az ember elviselhetetlen körülmények között él, ahol állandóan, szakadatlanul elviselhetetlen benyomások érik, és elviselhetetlen nyomás nehezedik rá. Nálam mind a két helyzet szerencsésen megvolt. Ért gyerekkoromban egy súlyos trauma, és megvolt a napi elviselhetetlenség is, nevezetesen a magyarországi szocializmus, ami elviselhetetlen volt számomra. Ezekből kifolyólag számomra a munka mindig – a szó szoros értelemben vett – szabadságot jelentette. Tehát, amikor leültem az íróasztalomhoz, és írhattam, akkor ez tett is volt egyúttal. Tett a magam számára, természetesen, mert felszabadultam, és mert tulajdonképpen gyógyítottam is magamat általa. Valójában egész biztos, hogy így kezdtem el írni. Ez volt az alapmotívum, ez volt a vezérmotívum. Most már nem foglalkozom ezzel a problémával. Arról gondolkodom, hogy író lettem volna-e, ha nem érnek ezek a traumatikus élmények. Ez természetesen egy teljesen terméketlen kérdés, csak egy életem van. A másik életemmel nem tudom kipróbálni. A másik életemmel, amely valahol Svédországban vagy Svájcban, egy normálisabb világban zajlott volna, tizenhat éves korom óta, hogy végül az is beletorkolt volna-e az íróságba, nem tudom. De itt számomra mindenképpen felszabadító és megtartó folyamat volt a munka.

– *Egy helyen a szabadságot az üresség, az unalom, másutt pedig a sóhaj, az eszme és az abszolútum fogalmaival fejezi ki. Létezik-e egyáltalán szabadság a valóságban?*

– Természetesen nem létezik. A kérdés így állandóan föltehető, de megoldatlan, tehát konkrét szabadság nincs. Nem is tudom, melyik angol esszéista, valószínűleg Hume vetette el a kérdés feltevését – értelmetlenség a szabad akaraton gondolkodni. De természetesen szabad akaraton másfelől állandóan gondolkodni kell, vagyis a szabadság egy olyan... a németnek van egy jó szava: *werden*. Tehát a szabadság egy állandóan keletkezésben levő kategória, törekvéseink sarkcsillaga. Tehát valahol mindig ott van a távolban, és mindig afelé törekszünk. Egy pillanatban fölrémlik előttünk a szabadság gesztusa. Meg is tesszük ezeket a gesztusokat, de természetesen determinációink szorításában.

– *Az elit kultúra tulajdonképpen a férfikultúra. Vagy az Ön szóhasználatában az apakultúra története. A rémuralom minden esetben apauralmat jelent – olvashatjuk egyik regényében. Képesek-e a nők egy önálló kultúrát kialakítani? Elég erős-e már a női princípium, hogy hatalomra kerüljön? Miben nyilvánul meg egyáltalán az Ön viszonya a nők, a női princípium iránt?*

– A kérdésben benne foglaltatik a válasz. Tehát ha a női princípium hatalomra kerültek, akkor már nem női princípium. A hatalom az uralom princípiuma, természetesen lehetnek a nők uralomvágyóak és hatalomvágyóak. De a női princípiumot abban jelöljük meg, hogy elnyomottak. Tehát a női princípium más, a másság princípiuma. Annak ellenére, hogy a társadalmat a nők és a férfiak egyaránt alakítják, mégis a női princípiumban – nagyon érdekes, nemcsak férfiak számára, én azt hiszem, hogy a nők számára is – a másság jelenik meg, tehát az egyfajta vigasznak a momentuma, az emberi szférának egy kevésbé frusztrált változata. A nő és a férfi két különböző természet. És ez nagyon rendben van így, azt hiszem. Nem tudok az ilyen dolgokhoz hozzászólni, hogy egyenjogúság, feminizmus. Ezek örültségek természetesen, illetve van a mélyén valami, ami nem örültség, nevezetesen a nők minden európai fehér társadalomban – nem ismerem a különféle emberfajták szokásait – mindig elnyomottak voltak. Ez biztos. Nyilvánvalóan sosem élhették ki a maguk, még a női princípiumból következő önmegvalósításukat sem. De az ilyesmi, mint női egyenjogúság... ezek politikai kérdések, amelyekhez én nem értek...

– *Nem is arra gondoltam. Hanem a női és férfiprincípiumra mint a rossz és a jó princípiumaira... Ön apakultúráról beszélt, aminek eredményei egyértelműen oda vezettek, amiről az előbb is beszéltünk, hogy a rossz lett a normális, a természetes. De ha esetleg a női princípium kerülne – ha nem is hatalomra, de mondjuk így – fölénybe... megváltoztathatná a világot?*

– De a női princípium szerintem csak addig női princípium, amíg nem kerül hatalomra. Ez az uralomféle princípium apaprincípium, egy férfiprincípium. Az apaprincípium mindenféleképpen az uralom elve. A paternalista zsarnokság elve ez, amelyet a női princípium meg-megtör. Tehát, ha most lefordítjuk politikára a dolgot, akkor úgy nézne ki, hogy ez az apaelvű uralom vagy társadalom tökéletesen működik az olyan kis egységekben, mint a maffia, vagy az olyan nagy egységekben, mint egy diktatúra. Ez minden esetben a férfiprincípium, az apauralomnak a tökéletes kifejezése, a diktátorral egyetemben, akit a nép általában apjaként, bölcs atyjaként, félisteneként ünnepel. A demokrácia már egy megtört, azt mondhatnám, hogy ott már inkább érvényesül a női princípium, mégpedig úgy, hogy kétségbe vonta a teljes uralom jogosságát, és ezt el is ismerték. Tehát fölmerült egyféle szégyenkezés a korlátlan uralommal szemben,

amelyet engedmények követtek. Úgyhogy itt sokkal inkább érvényesül a női princípium, hangsúlyozom: addig, amíg a női princípium kizárólagos-sága nem válik, és uralomra nem kerül, mert akkor nyilván a férfiakat nyomná el – azt hiszem, voltak is ilyen fantasztikus regények.

– *Térjünk vissza az úgynevezett aktuális társadalmi valósághoz. A demokráciáról szólva Szókratész megállapítja: mindenekelőtt természetes, hogy itt a polgárok szabadok, az állam csak úgy duzzad a szabadságtól és a szabad beszédétől. Ebben a szabad beszédben egy árnyalatnyi gúny érezhető, amellyel Szókratész a demokráciának ezt az ajándékát szemléli. A hirtelen demokratizálódott, vagy demokratizálódottnak mondott világban sokan beszédkényszerben szenvednek. Van-e okunk arra, hogy Szókratészhez hasonlóan fenntartásaink legyenek a szabad beszéddel szemben?*

– Azt látom mindenekelőtt fontosnak, hogy elvileg nem a szabad beszédet ítélném el, semmiképpen sem tenném, örülök neki. Azt tartanám fontosnak megvizsgálni, hogy ki az, aki szabadon beszél, sőt, ki az, aki szabadon üvöltözik. Voltaképpen ennek a veszélye van jelen. Egyébként mindenképpen üdvös, hogy negyvenévi hallgatás után mindenki szabadon kifejezheti a véleményét. A rettenetes az lenne, ha ismét elkezdődne a monopolizálás. Tehát, mint ahogy ezt már például a rádiónál, televíziónál észrevettük Magyarországon, itt már korántsem beszélhet mindenki a rádióban, a televízióban szabadon, csak azok, akiket meghívnak. Azt pedig most már meghatározták, hogy a meghívott miről beszélhet szabadon. Tehát amíg kiegyensúlyozott, addig én nem bánom a szabad beszédet, csak néha a túl sok úgynevezett szabad beszédből egy hang, amely legjobban üvölt, felülkerekedik, és minden többi más hangot elnyom, és ez már baj. Ennek a veszélye fennáll. Egészen addig, amíg intézményes garanciák nincsenek arra, hogy ez ne történhessen meg. Azt azonban meg kell mondanom, hogy szerintem a szélsőjobboldali beszédből elég volt. Tulajdonképpen annak is meg kell szólalnia, mert van, létezik, de amikor elkezd hujjogni és dominálni, abban én nagyon sok... hogy is mondjam, mit látok: a szónak egy magasabb értelmében vett illetlenséget. Tehát, ha az ember egy társaságban beszélget, akkor ott a beszélgetésnek a formáit be kell tartani. Az nincs rendjén, ha a társaság egyik gonosz és neveletlen tagja a többit bunkóval fejbe veri. Ez nem szokás, ilyenektől a belépéskor el kell venni a bunkót, és meg kell követelni a tisztességes társalgást, a tisztességes társalgási formákat, mint ahogy általában a nyugati társadalmakban ezt meg is követelik. Hiába hivatkoznak itt nálunk olyan büszkén arra, hogy lám, a demokráciákban is vannak nácik – igen, vannak. Ezeknek azonban be kell tartaniuk a törvényeket, be kell tartaniuk a formákat; ha bekerülnek a parlamentbe, be kell tartaniuk a parlamenti formákat is.

Amint azokat túllépik, eljárnak velük szemben. Ezt itt nálunk még nemigen tapasztaljuk.

– *Üdvös lenne-e a közéletben egyfajta öncenzúra, úgy, ahogy azt Balassa Péter értelmezte?*

– Nem tudom. Nem tudom, mi értendő itt öncenzúrán. Mindenesetre pillanatnyilag kaotikus korban élünk, nem ártana minél több értelmes beszéd. Tulajdonképpen vissza kellene fogni az indulatokat, és elmondok Önnek valamit, amit magam tapasztaltam a múltkor. Mentem az utcán, és szembe jött velem valaki, akit csak futólag ismerek, akiről tudom, hogy homlokegyenest ellenkező nézeteket vall mint én, mi több, szerintem káros nézeteket vall, és elmentünk egymás mellett anélkül, hogy akár ő, akár én köszöntünk volna egymásnak. Engem utána mélységes szégyenérzet fogott el. Ezt nem lenne szabad. Köszönni kell. Azt kell mondani: jó napot kívánok, meg kell várni, hogy a másik is jó napot kívánjon. Lehetőleg kezdet kell fogni, lehetőleg néhány szót kell váltani, és később lehetőleg beszédbe kell elegyedni vele. Ezek a kulturált formák. Nem kell abból kiindulni, hogy engem ez az ember most agyon akar verni, vagy hogy én agyon akarom verni őt. Nálunk az emberek közötti érintkezés deformált, agresszív, ugyanolyan, mint a nemzeti érzés. Agresszív, más ellen irányuló, felsőbbbségre törő, kizárólagos, nagyon rossz. Tehát az öncenzúra olyan értelemben lenne jó, hogy nem a mondandót kell cenzúrázni, hanem a módot, a stílust, ahogyan azt előadják, és meg kell gondolni, meg kell fontolni, vajon termékeny dolog-e az, amit én elő akarok adni, teremtő módon akarom-e előadni és felhasználni a gondolataimat, és akkor... talán, talán, talán.

– *Másrészt a 20. század folyamán Európában a demokrácia nem volt képes megvédeni magát a diktatúrákkal szemben. Mivel magyarázná azt a tényt, hogy az összes modern diktatúra a világnak ezen a részén született?*

– Ehhez történésznek kell lenni. Hogy a demokrácia nem volt képes megvédeni magát, azt tagadnám, ezen vitatkoznék. A demokrácia nagyon is meg tudta védeni magát. Gondoljon csak a második világháborúra, gondoljon csak a második világháborút követő évtizedekre, ahol a Lajtán túlra nem tudott hatolni a szovjet diktatúra. Tehát a demokrácia nagyon értette a módját, hogy megvédje magát, más kérdés, hogy közben mennyiben maradt demokrácia, de még mindig Churchill mondását kell eszünkbe idéznünk, hogy a demokrácia nagyon rossz dolog, de ennél jobbat nem ismerünk. Tehát én úgy találom, hogy a demokrácia teljes mértékben meg tudta védeni magát, sőt, azt mondhatnám, hogy az eddigi történelem mindig azt tanúsította, hogy a diktatúrák megbuktak a demokráciákkal szemben. Ezt tanúsította Hitler s Sztálin állama, és végső soron

Lenin állama is. Hogy miért itt alakultak ki a diktatúrák, ez aztán egy nagyon-nagyon mély kérdés. Én nem értek ehhez, dilettáns vagyok, nem vagyok történész, fogalmam sincs, alig merek ilyen objektív tudományos dolgokról nyilatkozni. Nekem a titkos gondolatom mindig az volt, hogy a legborzalmasabbak a felbomló Osztrák–Magyar Monarchia bomlástermékei. Tehát ezek mérgező anyagokat, gázokat és mindenfélét tartalmaznak – titokban megmondom, ez magánvélemény, nyilván abszolút dilettáns vélemény – én még magát a náciizmust is innen eredeztetem, valahonnan az osztrák–magyar területekről. Az osztrák–magyar területet kissé tágabban értelmezem, nem véletlen egyébként, hogy Hitler osztrák volt. Valahogy ez itt benne volt a levegőben. Talán onnan ered az egész, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia egy torzszülemény volt. Nem tudott közösséggé fejlődni. Megtartotta az abszolutisztikus formát, a királyságot, bizonyos nemzetiségek elnyomásának egyensúlyán alapult, és nem volt olyan szelepe, ahol kisüvítettek volna a rossz nacionalizmusok, viszont bennmaradtak volna egy gazdasági közösségnek, egy normális termékeny együttélésnek az egészséges leparlódásaként. Nagy örömmel tapasztaltam aztán, hogy Bibó István is valahogy így gondolkodik, tehát ő is tulajdonképpen innen eredezteti a náci diktatúrát. Az orosz kérdés természetesen egészen más, hogy ott miként, miért van, illetve volt diktatúra, és még nem tudjuk, hogy mi lesz, fogalmunk sincs, az más kérdés. Az orosz szakértők azt mondják, hogy tulajdonképpen ott mindig a két áramlat, a nyugati és a keleti viaskodott egymással, és Nagy Pétertől kezdve egészen természetes dolog, hogy a nyugati áramlatok mindig diktatórikusan érvényesülnek, mindig a társadalom egészen szűk rétegét érintik, sosem tudnak mélyre hatolni, egészen az orosz paraszt lelkéig. A lelkéig hatolni, ami azt jelenti, hogy másképp is lehet élni. Tulajdonképpen arról van szó, hogy Nyugat-Európában – mint már mondtam – a szerves fejlődés eredménye a demokrácia, ott lehatolt a lelkekig. Tehát a gazdasági érdekek lehatoltak a lelkekig. Nem azt jelenti ez, hogy ezek a lelkek Isten szempontjából nézve másfélék vagy jobbak, mint a keleti lelkek. Egészen egyszerűen arról van szó, hogy egy magatartási normává vált a politikai fejlődés, ez a magatartási norma egyúttal egy gondolkodásmóddhoz vezetett, ami sokkal befogadóbbnak, szélesebbnek és türelmesebbnek látszik, mint a miénk. Azért, mert a tér is nagyobb, nagyobbak a mozgási lehetőségek, az emberek nem érzik ketrecbe zárva magukat, és amikor ütköznek az érdekeik, akkor sem látják ezt élet-halál kérdésnek, tehát mindig van egy harmadik megoldás azonkívül, hogy az egyik ember fejbe veri a másikat vagy sem. Van egy harmadik megoldás. Nem kell fejbe verni, esetleg el lehet menni egymás mellett szóltanul.

– *Tizenvalahány évvel ezelőtt a Gályanaplóban azt írta, hogy egy mű megírása itt, ebben a helyzetben „humoros, komikus cselekedet”. Az idő tájt Konrád György is úgy vall a regényírásról itt, Budapesten, mint valamilyen „felettébb kalandos vállalkozásról”. A regényírás mai helyzetéről kérdezném. Miben látja Ön annak főbb problémáit?*

– Én azt hiszem, hogy a pillanatnyi Magyarország nem a művészet terepe. Úgy veszem észre, hogy a szellemi érdeklődés csökkenőben van. Csökkenőben a szépirodalom iránt, kiváltképp amióta a szépirodalom nem tudja azt nyújtani, amit a diktatúrában nyújtott, vagyis nem tud a titkos gondolatok kielégülési terepévé válni, hanem az, ami – szépirodalom. Ez senkit sem érdekel manapság, vagy legalábbis egyre kevesebbet. Ez nagy baj. Megmondom, hogy miért. Azért, mert fogyatékoság. Tehát tulajdonképpen egy népnek a művészete. Tehát a nyelve mégiscsak az illető nép vitalitásának egyféle megnyilatkozási módja. Tehát arról van szó, hogy egy olyan világban, ahol nincsenek magas eszmények, ahol a vallásosság is csak formalitás, mert úgy veszem észre, hogy akik tegnap gyakran a pártirodára jártak, azok ma templomba járnak. Ez alapjában véve nem egy minőségi fordulat. Én nem veszem észre, hogy hirtelen elmélyült ebben az országban a hit azáltal, hogy az egyház megkapta a maga természetes és szélesebb körű szerepét. Tehát egy olyan országban, ahol valójában eszményhiánnyal, tudati zűrzavarral küszködünk, nagy szükség van a művészetre, mert én azt mondanám – és itt Nietzsche-t idézném: a művészet a nép tulajdonképpeni metafizikai cselekvése. Tehát azt hiszem, nagyon fontos lenne, ha ki tudna alakulni egy normális kapcsolat a művészet és a közönséges emberek között, mint ahogy nagyon fontos volt a múlt századi magyar irodalom döntő tudatformáló szerepe, amikor fontos, lényeges dolgok dőltek el – hogy úgy mondjam – az irodalomban. Tehát ez tulajdonképpen egy nagyon-nagyon fontos szférája egy nép életének, csak ezt ma nem ismerték fel, és nem tudom, hogy hol van a hiba. Nyilván a körülményekben, nyilván az általános kiábrándultságban, az általános csalódottságban, amely az írókat, művészeket ugyanúgy érinti, mint a közönséget, az embereket.

– *A Gályanaplóból kitűnik, és ezt a kritika már megjegyezte, hogy világnézeti gyökerei a háború utáni francia egzisztencializmus világába nyúlnak. Felfedezték továbbá Máraihoz fűződő szellemi rokonságát. Utalnak Márai stílusának hatására is, de mit tanult Nietzsche-től és Kafkától?*

– Nagyon sokat. Legújabbán azt tanultam Kafkától – ez egy csodálatos dolog –, hogy egészen fiatalon egy erdei tisztáson Nietzsche-t olvasott fel hangosan egy lánynak. Ez számomra nagyon fontos motívum, mert kontinuitást jelent. Nietzsche-től nagyon sok mindent lehet tanulni, csak az a

helyzet, hogy nem lehetett tanulni. Nietzsche nálunk tiltott író volt. Amikor először Nietzsche-szövegfoszlányokat találtam – nem is tudom, hogy hol, valamikor az 50-es években, idézet formájában –, engem már az a pár szó olyan mértékben felizgatott, hogy alig vártam, hogy az eredetivel találkozzam. Nem beszéltem olyan jól, hogy németül olvassam Nietzschét, nem is tudom, hogy hol juthattam volna könyveihez. 56 után sokan elhagyták az országot, számos könyvtárat eladtak, s az antikváriumokban föl lehetett fedezni Nietzschét, akinek gondolkodásmódja számomra úgy volt rendkívüli, hogy rendkívüli módon találtam meg benne azt, amit magam is sokkal kevésbé rendkívüli módon gondoltam. Tehát Nietzsche valahogy benne volt a lelkemben. Nem is tudom elképzelni másként, nem is tudnám interpretálni a jelenségeket másként, mint Nietzsche gondolataival. A stílusa viszont fenséges, óriási, nagyszabású, úgyhogy az első pillanattól kezdve izgatott, hogy ezt valamiképpen magyar nyelvre átültetni lássam. Én is része voltam ennek, mert lefordítottam – úgy adódott – *A tragédia születését*. Nagy lehetőséget láttam benne, és igyekeztem Nietzsche nyelvét átültetni magyarra. A kezemben volt Fülep Lajos fordítása, láttam, hogy a fordítás kiváló, nagyszerű munka, csak sajnos Nietzsche nyelvét nem sikerült áttennie, áthoznia magyarra. Én ezzel próbálkoztam a gondolatokon és a filozófiákon túl, és talán sikerült. Azt mondják legalábbis.

Kafka számomra alapvető fontosságú. Azt is meg kell mondanom, hogy nagyon későn jutottam hozzá. Ez a magyar elkésettség. Nálunk nem volt szabad olvasni, nem volt szabad kiadni. Az első német nyelvű Kafka-könyvet az idegen nyelvű könyvesboltban vásároltam, valamikor a 70-es évek elején. Hihetetlenül drága volt, legalábbis viszonylag. Több mint 200–250 forint. Hatalmas pénz volt ez akkor, amikor a többi könyv 20–30–40 forintba került, és nekem nem is volt pénzem. Az volt a bökkenő, hogy nem értettem, mert nem tudtam még annyira németül, hogy teljesen zavartalanul és élvezettel olvashassam. Úgyhogy Kafka kötetén tanultam németül. Nagyon érdekes élmény volt. Úgymond a bátyámat fedeztem fel benne, mert rendkívülinek találtam, és később fedeztem fel a részleteket. Magyar fordításban megjelent a *Per*, a *Kastély* és az elbeszélések. Főképp a *Per*- és a *Kastély*-részletek zseniálisak, a képek, az írói víziók és azoknak nyelvi megjelenítése – szóval Kafka páratlan. Alapvető író a 20. században.

– *Susan Sontag jó néhány évvel ezelőtt egy sajátos lelkületű, specifikus közép-európai irodalomról írt és beszélt. A latin-amerikai irodalom térhódítása után közép-európai irodalmi dominanciát jósolt. Az Ön véleménye szerint létezik-e, kialakult-e ilyen értelemben vett irodalmi közép-európaiság, és ha igen, miben látja ennek főbb jellegzetességeit?*

– Ehhez nem tudok hozzászólni, mert nem vagyok irodalomtudós, és az olvasási volumenem az utóbbi időben inkább csökkent... inkább mindig ugyanazokat a könyveket olvasom, semmint újabbakat. De az kétségtelen, hogy a közép-európai író tud valamit, amit a nyugat-európai író esetleg nem. Mindenesetre megélt valamit, amit a nyugat-európai író nem. A kérdés az, hogy ezt fel tudja-e dolgozni. Sok kelet-európai író és sok orosz író fel tudja dolgozni, és meg is látja, meg is találja ebben a hivatását, tehát fontosnak érzi. Én azt hiszem, hogy olyan tudati és tapasztalati mélyrétegeket tud itt felszínre hozni az irodalom, ha képes rá, amilyeneket a 19. században az orosz irodalom, például Dosztojevszkij. Nemcsak arról van szó, hogy Dosztojevszkij zseni volt, mert természetszerűen az volt, de amellet olyan fajta anyagismerete is volt, amilyen a nyugat-európai életben nem létezett. Egyúttal a feldolgozási módja világszinten zajlott, tehát világlélménnyé tudta tenni azt a bizonyos orosz élményt. Ugyanez történt egyik-másik latin-amerikai íróval, aki világszinten tudja ezt megfogalmazni. Ha a kelet-európai irodalom és a kelet-európai írók is saját élményeiket olyan formába tudják önteni, amely a Nyugat számára nemcsak elfogadható, hanem gazdagítja is a nyugati kultúrát, akkor azt hiszem, hogy valóban arról beszélhetünk. De hiszen miért kell nekünk a nyugati kultúra szemszögéből megítélnünk állandóan a mi irodalmunkat? Tulajdonképpen az is elég lenne, ha a nagy és alapvető magyar élményeket a magyar írók a magyar értelem és a magyar tudat számára tudnák megfogalmazni. Az alapvető kérdés azonban az, hogy a magyar tudat ezt be tudja-e fogadni, el tudja-e fogadni, képes-e magába zárni, és kultúrát teremteni belőle. Másodrangú a kérdés, hogy a nyugat-európai vagy az amerikai szellemi élet mit szól ehhez. Elsődleges mégiscsak az, hogy a mi tudatunkat tudjuk tágítani, és hogy a mi közönségünkhöz tudjunk szólni.

– *Térjünk vissza beszélgetésünk legvégén az íráshoz. Milyen újabb regénytervek érlelődnek Kertész Imre íróasztalán, céduláin?*

– Pillanatnyilag inkább egy drámát szeretnék írni. Ezek valóban tervek még csak, noha jegyzetek és cédulák vannak hozzá. Meg is született már egy-két oldal belőle, de nem szívesen beszélnék róla, mert tervekről az ember nem tud beszélni, éppen azért, mert még csak tervek. Vagy pedig ha túl szép tervek, akkor kikotyogja őket, és akkor már nincs értelme, nincs kedve megírni. Szóval egy drámát akarok írni, amely ma itt játszódna. A fordulat hangulatát tükrözné, amely végeredményben a túlélés kérdésével foglalkozna. Ebben az igen-igen kényes szituációban, amikor az ember hirtelen ráébred arra, hogy negyven év áll mögötte, és ő egyszerre csak szabad, ami egyúttal teher is.